

T.QAYÍPBERGENOV TRILOGIYASÍDA QOLLANÍLĠAN FRAZEOLIGIZMLER

Mámbetalieva Qızlargúl

Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis qalası
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8398673>

Annotatsiya. Maqalada frazeologizmlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri, T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarındaǵı «Túsiniksizler» romanında qollanılǵan frazeologizmler islengen lingvomádeniy tallaw haqqında aytılǵan.

Gilt sóz: til uyreniw, izzertlew, lingvomádeniy, trilogiya, frazeologiya, leksikologiya, semantika.

PHRASEOLOGISMS USED IN THE TRILOGY OF T. QAYÍPBERGENOV

Abstract. In this article, the semantic differences of phraseologisms, the linguistic and cultural choices of phraseologisms used in T. Qayıpbergenov's novel "Túsiniksizler" are discussed.

Key word: language teaching, linguistics, trilogy, phraseology, lexicology, semantics.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТРОЛОГИИ Т. КАЙЫПБЕРГЕНОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические различия фразеологизмов, лингвокультурологический выбор фразеологизмов, использованных в романе Т. Кайыпбергенава «Тусиниксызлер».

Ключевые слова: обучение языку, лингвистика, трилогия, фразеология, лексикология, семантика.

Frazeologizmlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri haqqında pikir júrgizgende, olardıń sózdiń leksikalıq mánisinen ayırılıp turatuǵınlıǵın názerden shette qaldırmaq kerek. Frazeologizmler leksikologiyanıń izertlew obyektı bolǵanı menen, oǵan sózdiń leksikalıq mánisin anıqlawga qatnas jasaǵannan ózgeshe qatnas jasaladı.

Sóz – til iliminiń eń baslı kategoriyalarıan biri bolıp, ol bizdi qorshap turǵan haqıyqatlıqtı, onıń elementlerin ańlatadı. Sóz ózi atap turǵan zat yaki qubılıstıń tábiyiy qásiyetin ańlatpaydı, al tek sol nárese haqqında túsinik payda etedi. Frazeologiyalıq birlikler de sózler sıyaqlı zat yaki qubılıslardı, zatlardıń yaki is-háreketlerdiń hár qıylı belgilerin, is-hárekettiń ózin ańlatıp keliwi múmkin. Máselen, *atqa miner* – nominativlik mánide, *kózdi ashıp jumǵansha* – is-harekettiń belgisin bildirip keledi, *urıp tuqqanday* – predmettiń belgisin, *dawriq salıw* – is-háreketi ańlatadı.

T.Qayıpbergenovtıń «Túsiniksizler» romanında qollanılǵan frazeologizmlerge tómendegishe lingvomádeniy tallaw isledik.

Máselen:

1) Góne Úrgenshte ótkerilgen toylardıń dańqın belgileytuǵın bas jarıs – gúres payıtında, tamashagóyler kútpegen bir hádiyse júz berdi: Qala átirapında *jawırını jerge tiymey* «Pilpalwan» atangan palwan jıǵıldı (6-b.)

2) Buǵan *jaǵasın uslap* «Álhabbiz!» demegenler shamalı (6-b.)

3) Birese túrkiy axun menen tereńirek másláhátleskisi keldi, birese turǵan jerinde onıń *moynın burap*, kópirdiń astına tıǵıp ketkisi keldi (9-b.)

4) Sonnan keyin kelip sizlerdiń orıslardı ay bilip *bas iygenińiz* jaramaydı... (32-b.)

5) - Hámirińizge qullıq, ullı xanıımız, - dedi axun *qas qaqpay* (34-b.)

6) Ol Teńeldiń *awzı ashılıp* túsinbey otırǵanın endi gana sezip... (50-b.)

7) Ğarġabay menen balasınıń teńnen qabaq shıtıp, kewli buzılġan keypine Ernazardıń *ishi ashıp* jubatırwǵa urındı (54-b).

8) Albırıǵanınan tórde bópesin emizip teris qarap jatırǵan Rabiybini ańgarmay tek ananıń *qolınan aldı* (57-b).

9) - Qızıqsań-aw, Shońqı, - dedi ol *ishi janıp* tursa da sabırlılıq saqlap (60-b).

10) Iran palwanı Ernazardıń bir mushına isinip, ash jolbarıstay *kóz alartıp* izinen qarap tur (85-b).

11) Buyırıqtıń aldın alıp úlgere almay bas wázir menen axun tek *erinlerin tisedi*, bári bir axun parasat tutalmadı (87-b).

13) Erteklerde kóz ushındaǵı jaqtıǵa baraman degenler *tisin qayrap* otırǵan jalmawız kempirge tap bola berdi (90-b).

14) Xannıń qanday tereńge *qarmaq taslaǵanın* túsinbey, ulı gáp qostı (92-b).

15) Bunnan soń kóp sóylemedi, «kózaydıńǵa» kelgen qońsı-qobalarǵa sál *júz jiltıratadı* (100-b).

16) Kisiniń *qolın baylamastan* burın ózińnin hám dos-yaranlarıńnıń qolın oyla (108-b).

17) Til gelleniń jawı. Alakóz, qáne *óksheńdi kóter!* (145-b).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı frazeologizmler erkin sóz dizbekleri xızmetinde kelip óziniń tuwra mánisinde qollanılıwı múmkin. Bul jaǵdayda olar frazeologizmler menen birge omonimlik qubılısqa ushıraydı.

Birinshi mısaldaǵı *jawırını jerge tiymegen* frazeologizmi «utilmaǵan, jeńiliske ushıramaq» mánisin ańlatadı. Gúreste qarsılas palwanıń jawırını jerge tiygiziw onıń ústinen tolıq, taza jeńiske erisiwdi ańlatadı. Xalqımızdıń milliy úrp-ádet dástúrlerindegi, sonday-aq sport jarıslarınıń waqtında «jawırını jerge tiymedi» sóz dizbegi qollanılsa, bul jaǵdayda ol frazeologiyalıq qásiyetke iye bolmaydı. Sebebi ol gáplik formaǵa iye bolıp kelip, óziniń bayanlawıshı (tiymedi) hám baslawıshına (jawırını) iye bolıp keledi.

Ekkinshi mısaldaǵı *jaǵasın uslap* frazeologizmi tańlanıw, hayran qalıw, qorqıw mánilerin ańlatadı. Bul frazeologizmdi «jaǵasın uslap turıp silkip-silkip jiberdi» mısaldaǵı sóz dizbegi menen salıstırsaq, bul mısalda tuwra mánisinde qollanǵanın kóremiz. Tuvra mánisinde feyil toplamın dúzip kelgen bolıp, pısıqlawısh xızmetin atqaradı.

Altınshı mısaldaǵı *awzı ashılıp* frazeologizmi «hayran qalıp, tań qalıp» mánilerin bildirip keledi. Bul sóz dizbegi erkin sóz dizbegi quramında kelgende óziniń tuwra mánisin saqlaydı. Máselen, *Tünde boyın shalqasına taslap awzı ashılıp uyıqlaydı eken*. Joqarıdaǵı mısaldaǵı sıyaqlı bunda da awzı sózi ashılıw sóziniń baǵınıńqı komponenti sıpatında kelip feyil toplamın dúzip tur hám pısıqlawısh xızmetin atqarıp keledi.

Tisin qayraw frazeologizmi «jamanlıq oylaw, islew» degen mánilerdi ańlatadı. Biraq ayırım adamlardıń asqazan-ishek keselliklerine baylanıslı uyqılaǵan waqıtta *tisin qayraw* ádeti bar ekenligi málim. Bul jaǵdayda *tisin qayraw* sóz dizbegi erkin sóz dizbegi bolıp, astarlı mánige iye bolmaydı.

Qolın baylaw frazeologizmi jumısın, xızmetin orınlawǵa múmkinshilik bermew mánisin ańlatadı. *Arqasına qaratıp eki qolın bayladı* sıyaqlı mısalda óziniń tuwra mánisine iye boladı hám tolıqlawısh xızmetinde keledi. Bul sıyaqlı mısallardıń qatarın ele de tolıqtırıp múmkin. Sebebi frazeologizmlerdiń payda bolıwınıń birden bir baslı kórsetkishlerinin biri sózlerdiń awıspalı mánige iye bolıp, onıń kem-kemnen turaqlasıwı bolıp tabıladı.

Biz kórip ótken mısallardaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleri menen onıń ulıwma mánisi arasında baylanıs bar, sonlıqtan bul frazeologizmlerdi frazeologiyalıq birlikler dep qarawǵa tuwrı keledi. Frazeologiyalıq birlikler – sostavındaǵı komponentleri óziniń tuwra mánilerin joǵaltpaǵan, awısqaq ulıwma máni olardıń komponentleriniń mánileriniń jıyıntıǵınan turatuǵın turaqlı sóz dizbekleri: qulaq túriw, ayaǵı jerge tiymew.

REFERENCES

1. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий апсанасы. Нөкіс, 2019.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги т. I, II, III, IV. Нөкіс 1982 – 1992.
3. Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнастар // Әмиўдәрья, 1997, №7-8, 96–98–бетлер
4. Тажимуратова Ш. С. САНЪАТШУНОСЛИК ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАШ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. – 2023.
5. Tajimuratova S. FORMATION OF STUDENTS'SKILLS OF INDEPENDENT PERFORMANCE THROUGH THE TEACHING OF ART HISTORY //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 196-203.
6. Saginbaevna T. S. FORMATION OF STUDENTS'SKILLS OF INDEPENDENT PERFORMANCE THROUGH THE TEACHING OF ART HISTORY //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 9. – С. 386-392.
7. Tajimuraova S. S. INFORMATION AND COMMUNICATIONS IN MANAGEMENT //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 509-511.